

УДК 342.4:321.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.13>

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

Пеца Д.Д.,
*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пеца Д.Д. Система стримувань і противаг як суспільний феномен державно-правового розвитку.

Вказується, загальновизнаним є те, що система стримувань і противаг становить одну з фундаментальних засад сучасних демократичних держав. Як ключовий компонент державного інституційно-правового механізму, вона забезпечує баланс між гілками влади та водночас перешкоджає можливому захопленню влади однією з них.

Стаття присвячена комплексному історико-правовому аналізу процесу становлення та розвитку системи стримувань і противаг як фундаментального принципу організації державної влади. Досліджуються витоки цієї системи від давньосхідних цивілізацій до сучасних демократій, виявляються закономірності її еволюції у різних історичних періодах та соціально-політичних умовах. Особлива увага приділяється аналізу специфічних форм обмеження влади в державах Давнього Сходу, де общинне самоуправління та релігійно-етичні норми виступали стримуючими факторами щодо влади монархів. Детально досліджується досвід античних держав – Давньої Греції та Давнього Риму, де були закладені основи демократичних механізмів розподілу владних повноважень, контролю за високопосадовцями та процедур прийняття рішень. Розглядається специфіка середньовічного періоду, коли ключову роль у стримуванні монархічної влади відігравали церква та станово-представницькі органи. Аналізується трансформація системи стримувань і противаг в епоху Нового та Новітнього часу, коли вона стала невід’ємною складовою конституційного устрою правових держав. Обґрунтовується теза про те, що система стримувань і противаг є похідною від рівня розвитку суспільства і ступеня його демократизації. Підкреслюється, що в умовах сучасних глобальних трансформацій постає необхідність постійного пошуку оптимальних механізмів збалансування влади. Формулюються висновки про об’єктивну потребу суспільств у таких механізмах публічної влади, які забезпечують взаємоконтроль владних інститутів та можливість коригування їх повноважень громадянським суспільством. Стаття має міждисциплінарний характер, поєднуючи історико-правовий, теоретико-правовий та політологічний підходи до аналізу проблематики.

Ключові слова: система стримувань і противаг, розподіл влади, демократія, громадянське суспільство, правова держава, державний механізм, владні повноваження, історико-правовий аналіз.

Petsa D.D. The system of checks and counterweights as a social phenomenon of state-legal development.

It is indicated that it is generally recognized that the system of checks and balances constitutes one of the fundamental principles of modern democratic states. As a key component of the state institutional and legal mechanism, it ensures a balance between the branches of power and at the same time prevents the possible seizure of power by one of them.

The article is devoted to a comprehensive historical and legal analysis of the process of formation and development of the system of checks and balances as a fundamental principle of the organization of state power. The origins of this system from ancient Eastern civilizations to modern democracies are investigated, the patterns of its evolution in different historical periods and socio-political conditions are

revealed. Special attention is paid to the analysis of specific forms of limitation of power in the states of the Ancient East, where communal self-government and religious and ethical norms acted as restraining factors in relation to the power of monarchs. The experience of ancient states – Ancient Greece and Ancient Rome, where the foundations of democratic mechanisms for the distribution of power, control over high-ranking officials and decision-making procedures were laid, is studied in detail. The specifics of the medieval period are considered, when the church and estate-representative bodies played a key role in restraining monarchical power. The transformation of the system of checks and balances in the era of the New and Modern Times, when it became an integral part of the constitutional system of legal states, is analyzed. The thesis is substantiated that the system of checks and balances is derived from the level of development of society and the degree of its democratization. It is emphasized that in the conditions of modern global transformations, there is a need for a constant search for optimal mechanisms for balancing power. Conclusions are formulated about the objective need of societies for such mechanisms of public power that ensure mutual control of power institutions and the possibility of adjusting their powers by civil society. The article is interdisciplinary in nature, combining historical and legal, theoretical and legal and political science approaches to the analysis of the issue.

Key words: system of checks and balances, separation of powers, democracy, civil society, rule of law, state mechanism, powers of government, historical and legal analysis.

Постановка проблеми. Аксіомою є, що однією з базових основ сучасних демократій виявляє себе система стримувань і противаг. Будучи важливим елементом інституційно-правового механізму держави, ця система є своєрідною гарантією збалансованості гілок влади з одного боку, запобіжником можливої узурпації влади однією з них з іншого. У більш широкому контексті система стримувань і противаг є гарантією демократії як волі суспільства в частині його участі в установленні державних інституцій, покликаних реалізовувати цю волю.

В наукових доробках вітчизняних і зарубіжних вчених превалює думка, що феномен системи стримувань і противаг це набуток державно-правового розвитку епохи становлення громадянського суспільства і правової держави як форми його реалізації. Погоджуючись, в основі своїй, з такою думкою, актуальним видається питання щодо співвідношення системи стримувань і противаг у державному механізмі з рівнем розвитку суспільства на загал та формами його організації зокрема. Чи простежуються певні закономірності у цьому співвідношенні.

Відповіді на ці питання дають можливість, відстежуючи основні напрямки розвитку сучасних суспільств, вдосконалювати і моделювати елементи системи стримувань і противаг відповідно з цим розвитком. І у цьому актуальність їх досліджень.

Стан дослідження. Потрібно відмітити, що подібного роду проблематика знаходила і знаходить своє відображення у наукових доробках багатьох вітчизняних вчених, зокрема Н. Гайдаєнко, В. Кириченко, О. Козинця, Т. Подковенко, Ю. Фрицького та цілого ряду інших науковців.

Зважаючи на ці наукові напрацювання, важливим, як видається, є акцентувати увагу на таких аспектах цієї проблематики, як історичний контекст становлення системи стримувань і противаг, основні еволюційні етапи її розвитку, чинники, які обумовлювали і продовжують обумовлювати цей розвиток.

Мета статті полягає у комплексному історико-правовому дослідженні процесу становлення та розвитку системи стримувань і противаг, виявленні основних закономірностей її еволюції на різних етапах цивілізаційного розвитку, аналізі специфічних форм та механізмів обмеження влади в різних історичних типах держав, а також обґрунтуванні взаємозв'язку між рівнем розвитку суспільства, ступенем його демократизації та досконалістю механізмів системи стримувань і противаг у державному устрої.

Виклад основного матеріалу. Аналіз основних етапів цивілізаційного державно-правового розвитку засвідчує, що природа людського суспільства (його буття) з самого початку становлення органів публічної влади обумовлювала появу певних елементів її стримування. Це, як видається, впливало з самої природи суспільства, яке в додержавний період характеризувалось рівністю, за якої будь-яке право було взаємним і визначалось свідомістю людей. Поява ж публічних органів влади покликана була стати гарантом прав людини, а отже і гарантом рівності. І таким гарантом стала держава. Цілком резонною, у цьому зв'язку, видається думка відомого англійського філософа Джона Локка, що «...через те, що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують неперервного виконання, необхідно, щоб завжди існувала влада, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів» [1, с. 265].

Відома історико-правовій науці Східна деспотія, як форма держави, характерна для давньо-східних локальних цивілізацій, при детальному аналізі виявляє, що влада монарха в ній не була сповна деспотичною. Вона стримувалась общинами, як основною формою соціальної організації та самоуправління тамтешніх суспільств. Саме на рівні общин формувалось і здійснювалось адміністрування, судочинство. В рамках цих правомочностей общини несли колективну відповідальність перед державою. Це дає підстави констатувати, що общинне самоуправління було виявом стримування влади «східних деспотів». Така система адміністрування на рівні общин була характерна для всіх цивілізацій Давнього Сходу.

В окремих же давньосхідних цивілізаціях фактором стримування монархів, як вищих інститутів влади, були релігійно-етичні норми, які розроблялись і тлумачились певною соціальною групою, що домінувала в суспільстві і була наділена такими повноваженнями. Вказані норми обмежували владні повноваження цього інституту влади. Прикладом цього може слугувати практика державно-правового розвитку Давньої Індії арійського періоду її розвитку. З відомої давньо-індійської дхармашастри «Закони Ману» прямо слідує, що верховному правителю – раджі, повноваження виписували брахмани, варна, головним покликанням якої була розробка норм поведінки для всіх соціальних груп (варн) тамтешнього суспільства. Приписи дармашастри засвідчують, що влада раджі не була волонтаризькою. Цими приписами він виставляється як володар справедливості, створеним, щоб бути захисником каст і станів [2]. В структурі державного механізму функціонував особливий колективний орган – мантрипарішад, з контрольно-дорадчими функціями по відношенню до раджі. До складу цього органу входили представники тієї ж варни брахманів та варни кшатріїв.

Наведене дає підстави констатувати, що вже в епоху давньосхідних цивілізацій починають виявляти себе певні елементи стримувань вищих органів влади. Ці елементи, в одному випадку, у вертикальній площині обмежували владні повноваження таких органів на рівні общини, а в іншому – у горизонтальній, через механізм владних приписів, які розроблялись певною соціальною групою тамтешніх суспільств, яка за своїм правовим статусом була уповноважена це робити.

Особливим сегментом у формуванні системи стримувань і протидії були античні держави – Давня Греція і Давній Рим. Достатньо розвинуті, як на той час, інститути демократії цих державностей їх республіканського періоду засвідчили відповідні механізми розподілу владних компетентностей. Прикладом може слугувати тріступінчатий механізм припинення дії або скасування будь-якого закону, прийнятого Народними зборами в Давніх Афінах. Цей механізм виявляв себе у тому, що любий повноправний громадянин міста-держави мав право ініціювати таке питання у випадку, якщо прийнятий закон порушував засади афінської демократії. Така ініціатива проходила законодавче закріплення через Раду чотирьохсот/п'ятисот – Народні збори – Гелією.

Афінська демократія дала взірці особливого контролю, а відповідно і стримування владних амбіцій високопосадовців, наділених повноваженнями в системі виконавчої влади, і які, на думку громадян Давніх Афін, зловживали владою, порушуючи фундаментальні засади демократії. Йдеться про Суд черепків (т.зв. остракізм), рішенням якого через процедуру таємного голосування такий високопосадовець виганявся з міста-держави на десять років.

Така логіка законодавчого процесу та контролю за високопосадовцями в Афінській державі відображала в основі своїй політико-правові думки давньогрецьких філософів. Відомий грецький філософ-енциклопедист Арістотель, розмірковуючи про законодавство вказував, що «...це частина політики, і мистецтво законодавця полягає у вмілому й адекватному відображенні своєрідності даного державного ладу й існуючої системи відносин. Політичне правління – це правління закону, а не людей: правителі, навіть найкращі, піддані почуттям і афектам, закон же – розум, що врівноважує. Закон повинен панувати над усіма, магістратам же і Народним зборам має бути надано право обговорення детальних питань»[3].

Елементи системи стримувань і контролю інститутів влади ми бачимо і в практиці функціонування державного механізму Давнього Риму періоду Республіки. Причому, це виявляло себе як в законодавчій так і установчій площинах цього механізму. Свідченням цього був той факт, що Сенат, будучи суб'єктом законодавчої ініціативи і наділеним повноваженнями попереднього обговорення всіх питань, які виносились на Народні збори, у тому числі законодавчих ініціатив, володів правом вето на рішення Народних зборів.

В частині владних установчих повноважень елементи стримувань і контролю виявляли себе в призначенні сенаторів. Списки сенаторів, які складала колегія Цензорів в системі Магістратів, як

вищого виконавчого органу влади Давнього Риму республіканського періоду, підлягали обговоренню і затвердженню відповідними Народними зборами.

Як видається, проявом механізму контролю, а отже і стримувань можливих зловживань з боку високопосадовців, були короткі каденції цих повноважень. Консули та Претори в системі Магістратів призначались на один рік з подальшим продовженням їх повноважень, або ротацією. Виключення складала лише колегія Цензорів, каденція членів якої була п'ять років.

Все це засвідчує, що античні суспільства Давньої Греції і Давнього Риму засвідчили практику більш досконалих механізмів системи стримувань і протигаг. І це було закономірним з огляду на процес поступового розподілу влади, що об'єктивно вимагав збалансування правомочностей між окремими владними інститутами. Але головне полягало в іншому – вказані процеси відбувались за умов демократизації античних суспільств, залучення значної їх частини до реального політичного процесу.

Динаміка розвитку суспільств періоду Середньовіччя виявила особливу складову у формуванні системи стримувань і протигаг. У кінцевому рахунку осердям цієї системи була ідея розмежування церкви і держави, що переслідувало одну мету – обмеження влади монархів. Це впливало з факту значного впливу церкви на прийняття рішень державними інституціями, а в окремих випадках безпосередньої участі її представників у прийнятті цих рішень. Погоджуємось з думкою, що «... у Середньовіччі християнська церква набула великої сили завдяки потужному впливу на суспільний розвиток..., відвівши державі другорядне місце військового та поліційного захисника церкви» [4].

Вказана особливість, будучи характерною для європейської державно-правової практики періоду Середньовіччя, особливо виразно виявила себе у феодальній Німеччині, в якій церква, будучи державною (рейхкірхе), через систему інвеститури приймала участь у формуванні державного апарату, а окремі її представники безпосередньо були державними службовцями. Німецьким феодальним князівствам (єпископствам, абатствам) через т.зв. «королівські бани над територією» було надано адміністративну, судову і військову автономію. Це фактично були держави в державі.

Значимим фактором стримування і протигаг в механізмах європейських феодальних монархій було становлення станово-представницьких органів. Попри постійне намагання монархів обмежити повноваження цих органів, в кінцевому рахунку, як видається, саме ці органи заклали підвалини майбутнього європейського парламентаризму. Факт формування цих органів свідчив про поступову реалізацію на практиці принципу розподілу влад, як одного з базових принципів демократичного державного устрою. Це було закономірним за умов глибоких трансформацій європейських суспільств періоду пізнього Середньовіччя.

Європейська державно-правова практика Нового та Новітнього часу де-юре зафіксувала ці реалії. За умов сформованих громадянських суспільств і правових держав, як форми реалізації цих суспільств, система стримувань і протигаг стала сьогодні своєрідним індикатором ефективності державної влади. Водночас, за умов динамічного розвитку сучасних суспільств, об'єктивно постає питання щодо постійного пошуку оптимальних механізмів цієї системи. Не можна не погодитись з думкою, що «сьогодні світ перебуває в транзитній ситуації, яка проявляється в трансформації владних механізмів на планеті, системи міжнародних відносин і міжнародно-правових традицій [5]. Все це вимагає системного коригування інституційних та нормативно-правових складових системи стримувань і протигаг.

Висновки. Проведений історико-правовий аналіз становлення та розвитку системи стримувань і протигаг дозволяє сформулювати ряд концептуальних висновків, які мають важливе теоретичне та практичне значення для розуміння природи та функціонування цього фундаментального принципу організації державної влади.

По-перше, людське суспільство, яке в додержавний період характеризувалось рівністю, за якої будь-яке право було взаємним і визначалось свідомістю людей, з самого початку становлення органів публічної влади об'єктивно обумовлювало появу певних елементів її стримування. Це свідчить про те, що система стримувань і протигаг не є штучним конструктом, а виступає природним продовженням соціальної природи людини та її прагнення до справедливості і рівноваги у владних відносинах. Навіть у найдавніших формах державності, які традиційно вважаються деспотичними, можна виявити елементи обмеження верховної влади через общинне самоуправління, релігійно-етичні норми та корпоративні інтереси окремих соціальних груп.

По-друге, будучи суспільним феноменом, елементи системи стримувань і протигаг, як важлива сутнісна складова державного механізму, поза всяким сумнівом були і залишаються похідними

від рівня розвитку суспільства на кожному з його етапів, а відповідно і досконалості механізмів держави від найдавніших часів до наших днів. Еволюція від простих форм обмеження влади в давньосхідних цивілізаціях через досконаліші демократичні механізми античності, станово-представницькі органи Середньовіччя до сучасної системи конституційних стримувань і противаг у правових державах засвідчує пряму кореляцію між ступенем демократизації суспільства та складністю механізмів збалансування влади. Чим більше суспільство залучається до політичного процесу, чим вищий рівень його правової свідомості та політичної культури, тим досконалішими стають інструменти взаємоконтролю владних інститутів.

По-третє, об'єктивною потребою суспільств є наявність таких механізмів публічної влади, які б збалансовували соціальний клімат і забезпечували стабільність державного устрою. У цій площині елементи стримувань і противаг є архіважливими, оскільки створюють можливості, з одного боку, для взаємоконтролю органів публічної влади, запобігання концентрації влади в руках окремих інститутів чи посадових осіб, а з іншого – у разі необхідності коригувати через установлені в демократичний спосіб самим громадянським суспільством владні правомочності інститутів влади. В умовах сучасних глобальних трансформацій, зміни традиційних форм політичної організації, виникнення нових викликів для демократії система стримувань і противаг потребує постійного вдосконалення та адаптації до нових реалій, зберігаючи при цьому свою фундаментальну роль гаранта демократичного розвитку та захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія: навч. посіб. за ред. докт. юрид. наук, проф. В.Д. Гончаренка. Київ: Видав. Дім Ін Юре. 2002. 716 с.
2. Закони Ману. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua>.
3. Арістотель. Політика. Litopys: <http://litopys.org.ua>.
4. Кириченко В.Є. Церковно-державні відносини в контексті релігійного різномудства. URL: <https://visnyk.kh.ua>.
5. Гайдаєнко Н.В. Система стримувань і противаг в сучасних демократіях. Дисертація на здобуття наукового ступеня кан. юрид. наук. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua>.